

Саха Республикатын үөрэҕириитин министерствота
Сунтаар улууһун үөрэҕириитин салаата
А.П. Павлов аатынан Сунтаар 1№-дээх орто оскуолата

Ситиһии олуктара
Иитэр үлэ программата

Автор: Фокина Татьяна
Аркадьевна, Сунтаар 1№-дээх
орто оскуолатын саха тылын
уонна литературатын учуутала

Сунтаар 2021

«Ситийи олуга» иитэр үлэ концепцията

Билинни бутуурдаах кэмнэ оскуола иитэр-үөрэтэр үлэтигэр элбэх ыарахаттары көрсөр. Телевидение, радио, Интернет нөнүө атын омок культурата, араас куһаҕан дьаллык рекламата, өлөрүү-өһөрүү, өстөһүү, сэрии көстүүтэ оҕо психикатыгар үчүгэйинэн аҕаабата биллэр. Ол быһыыгар дойдуга буолар уларыйыы-тэлэрийи, экономика кризисэ, бары барыта харчы тула эргийиитэ улааппыта, үлэ миэстэтэ аҕыйааһына, баай-дыаданы диэн общество арахсыыта олоххо сана үктэнэр эдэр киһини салыннарар, дыксиннэрэр, муннарар, инникигэ эрэлин сүтэрэр.

Манньык балаһыанньаҕа кылаас салайааччытын өттүттэн күүстээх иитэр үлэ ирдэнэр. Кини эппиэтинэскэ ылбыт кылааһын оҕото бары ыарахаттары туоруур, буола турар быһыыны-майгыны сөпкө өйдүүр, балаһыанньаттан тахсар суолу тобулунар, бэйэтэ бэйэтин салайынар, атаҕар чинник турар, иннин солонор, бэйэтин кыаҕар эрэнэр киһи буоларыгар ситимнээх, хайысхалаах үлэни ытыгыхтаах. Ол иһин мин иитэр үлэм сүрүн хайысхатын саха философиятыгар, норуот педагогикатыгар олоҕуран онордум.

Саха норуотун философиятынан саха - айылҕа оҕото диэн өйдөбүллээх. Ол аата кини тулалыыр эйгэтин, төрөөбүт айылҕатын, төрүт уус дьонун-сэргэтин ытыгылыыр, убаастыыр уонна харыстыыр. Кини оҕотугар өбүгэтин үгэстэрин, сиэрин-туомун олох кыра сааһыттан этигэр-хааныгар инэрэн улаатыннарар. Удьуор утумун, оҕотун дьобурун, талаанын сайыннарар, уһуйаан көмөтүнэн бэйэтин үтүө холобурунан үлэбэ-хамнаска, быһыыга-майгыга иитэр, үөрэтэр. Бу үлэ түмүгэр чөл өйдөөх-санаалаах, чөл куттаах киһини иитэн таһаарар.

Өй-санаа – киһиэхэ эрэ баар уйулҕа сайдыытын саамай үрдүк таһымын көстүүтэ.

Үлэ тоҕоостоох түгэнэ. Норуот инникитэ, удьуорун утума, чөлө, сиэрэ-майгыта оҕону хайдах киһи гына иитэн-үөрэтэн таһаарартан тутулуктаах. Онон хайдах уопастыбаҕа олорорун эдэр ыччат өйүттэн-

санаатыгтан, сизэриттэн-майгыгтан тутулуктанара өйдөнөр. Билици кэмцэ оёну сизэр-майгы өттүнэн иитиигэ кэккэ ырахаттар бааллар. Ол оёну тулалыыр эйгэттэн, алтыһар дьонуттан, табаарыстарыгтан, сэцээрэр идеалыгтан, сөбүлээн көрөр телепередачатыгтан, ааһар кинигэтигтэн, хаһыатыгтан барытыгтан тутулуктаах кини олоёу анаарыыта, өйө-санаата, тутта-хапта сылдыыта уларыыытыгар сытар. Бары да билэбит: ырахан олохтоох ыаллар, үлэтэ суохтар ахсааннара элбээһинэ, оёолор, дьахталлар өттүлэриттэн аргылааһын, табахтааһын, буруйу оцоруу үрдээһинэ – бу барыта дьон өйө-санаата айгыраабытын, кизэбэ алдыаммытын туоһута.

Концепция сүрүн идеята: норуот иитэр-үөрэтэр үтүө үгэстэригэр олоёуран ордук сизэрдээх-майгылаах, айар-тутар талааннаах, чөл өйдөөх-санаалаах, төрүт үгэстэри, сизэри-туому тутуһар киһилии сизэрдээх киһини иитии.

Тирэбирэр сылыктара:

1. Саха төрүт философията.
2. Норуот иитэр үгэстэрэ.
3. «Ситиһии» педагогиката.
4. Личноска туһаайыллыбыт сайыннарар иитэр-үөрэтэр И.С.Якиманская концепцията.
5. Г.С.Попова-Санаайа «Киһитийии сэхэнэ».
6. Саха Республикатыгар оёо тэрилтэтигэр уонна оскуолаёа гражданскай иитии программата (2007).
7. Холбоһуктаах нациялар «Оёо быраабын туһунан» Конвенциялара, РФ, СР Конституциялара, «Үөрэхтээһин уонна иитии туьунан» 2000с. Сокуон.

Үлэ объёга: оёону чөл өйгө-санааёа иитии, үөрэтии.

Үлэ предметэ: оёону норуот иитэр-үөрэтэр үтүө үгэстэригэр олоёуран чөл өйгө-санааёа иитии, үөрэтии.

Сыала: «Киһи – айылёа оёото, айылёа - киһи алаһата» диэн төрүт өйгө-санааёа оёону төрөөбүт айылёатыгар сөп түбэһиннэрэн, алтыһыннарар,

уолу-кыыһы айылҕатын быһыытынан арааран, төрүт үгэскэ олоһуран иитии-үөрэтии, уһуйуу.

Сабаҕалааһын:

Өскөтүн оһону кыра эрдэбиттэн чөл өйгө-санааҕа, сизэргэ-майгыга ииттэххэ, үөрэттэххэ кини улаатан баран чөл олохтоох, үрдүк култууралаах, баай духуобунай эйгэлээх, сайдыылаах, бигэ туруктаах киһи киэнэ килбиэнэ буолан тахсыаҕа. Чөл олохтоох киһи элбээһинэ чөл олохтоох уопсастыба үөскээһинигэр тиэрдэр.

Сүрүн бириинсиптэр:

1. Оһону иитэргэ киһи аймах сыаннастарыттан киһилии киһи өйдөбүлүн чорботон бэлиэтээһин;
2. Оһону кыра сааһыттан Аан дойду култууратыгар иитии: бииргэ үлэлээһин, айар үлэ, хардарыта кэпсэтии (диалог), доһордоһуу, бэйэ бэйэни тулуйсуу, убаастабыл, дьүөрэлэһии;
3. Оһо билбитин сааһыланар, ырытар, ицэринэр усулуобуйатын олохтоһун;
4. Оһо олох бары эйгэтигэр бэйэтин быраабын билэр, эбээһинэһин толорор, а.э. сокуону тутуһар өйгө-санааҕа иитии;
5. Оһо кыһалҕаҕа киирдэһинэ, мэхэйи, харгыһы көрүстэһинэ, быһыыны-майгыны таба сыаналыыр, бэйэтин кыаһын аттарар, сөптөөх быһаарыыны булар, эппиэтинэһи ылынар кыаһын иитии, кэцэтии, кутун-сүрүн куюһааһын (мунһуу, эрчийии, хатарыы).

Оһо айылҕаттан чөлүн, ырааһын сүтэрбэксэ иитэр үөрэх бу принциптэргэ итиэннэ киһитийии төрүт тосхолугар олоһуран үөскээн тахсар.

Туттуллар ньымалар:

1. Оһону төрүөһүттэн төрөөбүт тылынан иитэн-үөрэтэн, удьуор тыынын ицэрии;
2. норуот педагогикатын олоххо утумнаахтык туһаныы, туттуу, тутуһуу;
3. кылаас олоһун-дьаһаһын хаамыытын төрүт үгэс сыллааһы эргииригэр дьүөрэлээн сайыннарыы;

4. Саха сириг түөлбэ үгэстэрин үөрэтии, харыстаан үйэтитии, салгыы сайыннарыы;
5. духуобунас киһини үрдэтэр, олоһу хамсатар күүс буоларын өйдөөн ирдик култуураҕа үөрэтии.

Оҕону дэҕиттэр киһи оцорууга, уһуйууга үлэ хайысхалара:

1. Оҕо ийэ кута айдарыытын билии, аһан арыыы ситимэ – удьуору билии, дьарыктаах буолуу (*Төрүччүнү үөрэтии, профориентационнай үлэ*).

2. Оҕо салгын кутун салайыы ситимэ-дьиэҕэ иитии үгэстэрэ (*төрөппүттэргэ педвсеобуч, оболорун үчүгэйдик ииппит төрөппүттэр опыттарын тарҕатыы*).

3. Оҕо буор кутун иитии ситимэ-сөпкө аһааһын, тацныы, сөпкө утуйуу, туруу үгэстэрэ (*быраас бэсиэдэлэрэ, күннээҕи режим*).

4. Оҕо сүрүн сүүрээнин иитии ситимэ- дьиэ таһынааҕы үлэҕэ сыһыарыы, тыл, алгыс, уйулҕа үөрэҕэ (*субботниктарга, акцияларга, тимуровскай үлэҕэ кыттыы, «Кут-сүр алаһатын» уруоктара*).

5. Оҕоҕо удьуор тыһынын ицэрии, дьулууру уһуйуу-төрөөбүт тылы үөрэтии, сизрдээх олох үгэстэрэ (*саха тылын, төрүт култуура, литература уруоктара, сахалыы тылынан барар араас тэрээһиннэр*).

6. Оҕону сизргэ-майгыга иитии ситимэ – күннээҕи олох сизрэ, айыы үөрэҕэ (*кылаас чаастара, бэйэ холобура, специалистары кытта көрсүһүү, «Кут-сүр алаһатын» уруоктара*).

7. Оҕону идэҕэ сыһыарыы ситимэ - соло гыммат үгэс (*кылааска үлэ, куруһуоктарга, секцияларга сырытыннарыы*).

8. Оҕону ыал буолууга бэлэмнээһин ситимэ - арааран иитии, эбэ-эһэ үөрэҕэ (*быраас, соцпедагог, психолог бэсиэдэлэрэ, үлэ уруоктара, этнопедагогика ньымалара: уһуйуу, көрдөрөн үөрэтии, хайҕааһын, сэмэлээһин о.д.а*).

9.05ону кэрэ5э уһуйуу, айар талаанын арийыы – кэрэ эйгэтэ, Айыы үөрэ5э (*куонкурустарга кытыарыы, айар, уруһуйдуур, ыллыыр дьобуру сайыннарыы, «Кут-сүр алаһатын» уруоктара*).

10.05ону сээн тердигэр киллэрии ситимэ-тыл баайа, култуура, духуобунас, олоххо мэрэ5э (*«Аман өс» куруһуок үлэтэ, «Кут-сүр алаһатын» уруоктара*).

12. 05ону дэгиттэр кьи оноруу, уһуйуу (*иитэр-үөрэтэр үлэ системата: кылаас, оскуола ситим үлэтэ*).

Программа тутула

Программа 4 кэрчиктэн турар:

1 кэрчик. 5 кылаас. «Дьизэ кэргэним, өбүгэм үгэһэ – мин бигэ тирэбим»

Сыала: 05о үс кутун, ис көнүлүн сайыннарыы.

Соруктара:

-05о айыл5аттан бэриллибит ис кыа5ын арийыы, сайыннарыы;

-айыл5аны кытта алтыһыннарыы;

-коллективы түмээһин.

Олоххо киллэри: «Кут-сүр алаһатыгар» кылаас чаастара, «Мин төрдүм-ууһум»-төрүччүнү үөрэтии, «Аман өс» куруһуок, ырыа, үнкүү, уруһуй куруһуоктара, айыл5аҕа походтар, айар үлэ выставкалара, КТД-лар, төрөшпүттэрдиин бииргэ оонньооһун, бырааһынньыктары тэрийии уо.д.а.

2 кэрчик. 6-7 кылаас. «Айыл5а - кьи алаһата»

Сыала: 05ону үгэс сыллааҕы эргииригэр олобуран иитии.

Соруктара:

-05ону күн-дьыл, үгэс эргииригэр дьүөрэлээн үлэ5э-хамнаска, олоххо үөрэтии;

-айыл5аҕа харыстабыллаах сыһыаны инэри.

Олоххо киллэри: «Кут-сүр алаһатыгар» кылаас чаастара, «Аман өс» куруһуок, күн-дьыл эргииринэн үлэ программатын оностуу:

Балабан ыйа – Улуу Суорун ыйа. Төрдү-ууһу билиһиннэри күрэбэ. Айылбаҕа тахсыы. Сиэри-туому үөрэтии. Ыраастаныы (Айыы Арчытыгар барыы). Сир аһын хомуйуу.

Алтынныы – Хотой Айыы ыйа. Түмсүүлээх буолуу.

Сэтинныи – Байанай ыйа. Булчуттары кытта көрсүһүү. Аҕалар уолаттарын илдэ бултка сылдыбылара. Бултааһын сиэрин-туомун үөрэтии.

Ахсынныы – остуоруйа кэмэ. Инсценировка туруоруу. Таабырын таайсыыга күрэх. «Бастын остуоруйаһыт» күрэх.

Тохсунньу –танха кэмэ. Алгыс этэргэ, бэйэни салайынарга, санааны түмэргэ үлэлэр.

Олунньу - хомуһун ыйа. Тылы сайыннарар үлэни тэрийии. Ырыа-хоһоон күрэхтэрэ. «Аман өс» күрэххэ кыттыы. НПК-ларга, интеллектуальной оонньууларга кыттыы.

Кулун тутар - Дьөһөгөй Айыы ыйа. Төрөппүттэри кытта куйуурга кыттыы. Сыыртан сырылааһын.

Муус устар – Иэйэхсит ыйа. Кылаас чааһын ыытыы. «Кут-сүр алаһатын» уроктара.

Ыам ыйа – саха сана сыла. Ыраастаныы, күөбү көрсүү. Ыһыахха бэлэмнэнии.

Бэс ыйа – тунах ыйа, ыһыах ыйа. Оскуола ыһыаҕар бэлэмнэнии, сылдыы, кыттыы.

3 кэрчик. 8-9 кылаас. «Мин - кийбин». Ойуурдаах куобах охтубат, дьонноох киһи-тутайбат.

Сыала: обону личность быһыытынан сайыннарыы.

Соруктара:

-бэйэтин омугун, дойдутун уонна кийи-аймах, аан дойду сыаннастарыгар, ытык өйдөбүллэргэ харысхаллаах сыһыанга иитии;

-обону бодорууу, алтыыы сиэригэр иитии.

Олоххо киллэри: «Кут-сүр алаһатыгар» кылаас чаастара, «Аман өс» куруһуок, бэсиэдэлэр, диспуттар, дискуссиялар, интеллектуальной оонһуулар, чинчийэр үлэлэр, НПК-5а кытты, трениннэр, атын оскуола оҕолорун кытта көрсүһүүлэр, доҕордоһуу биечэрдэрэ о.д.а.

4 кэрчик. 10-11 кылаас. **«Мин - гражданиммын».** **Айылҕа сокуоннара, киһи аймах сокуоннара уонна сирдээх майгы.**

Сыала: гражданин уонна гражданственность диэн өйдөбүллэри үөрэтии, инэри. Киһи быраабын уонна эбээһинэһин чопчулаан өйдөтүү.

Соруктара:

-үөрэнээччи күннээҕи олоһун ырытар, сыаналыыр, бэйэтин бэрээдэгэ сокуонунан араначчыланарын, сөп түбэһэрин-түбэспэтин быһаарар кыағы биэри;

-Төрөөбүт төрүт түөлбэтигэр таптала , төрөөбүт дойдутунан киэн туттууну инэри;

-дэгиттэр сайдыылаах киһилии киһи.

Олоххо киллэри: «Кут-сүр алаһатыгар» кылаас чаастара, «Аман өс» куруһуок, сокуон уонна быраап туһунан бэсиэдэлэр, диспуттар, дискуссиялар, интеллектуальной оонһуулар, чинчийэр үлэлэр, НПК-5а кытты, трениннэр, атын оскуола оҕолорун кытта көрсүһүүлэр, доҕордоһуу биечэрдэрэ, идэни талыыга көмө, ИДН, МЧС специалистарын бэсиэдэлэрэ, оскуола ОМО-тугар сылдыы, элективнэй куурустар о.д.а.

Күүтүллэр түмүктэр:

1. «Киһи – айылҕа оҕото, айылҕа - киһи алаһата» диэн төрүт өйү туһут киһи өй-санаа, майгы-сигили өтгүнэн үрдүк култууралаах, киэн билиилээх, элбэх сатабыллаах киһи буолуо.

2.Бэйэни салайыныы, бэйэтин бэйэтэ киһи гынар өйгө киллэри үрдүк ситиһиилэргэ тиэрдэ, олоххо дьоллуо.

3. Чөл өйдөөх-санаалаах, сирдээх-майгылаах буолуу - чөл олоххо тиэрдие.

Чөл өйдөөх-санаалаах үөрэнээччи – выпускник модела:

1. Үрдүк сирдээх майгылаах, туруоруммут сыалын ситиһэр гражданин.
2. Чөл өйдөөх-санаалаах, чөл олобу тутуһар, куһаҕан дыаллыга суох киьи.
3. Бэйэтин омугун үтөө угэһин, сирин-туомун билэр, утумнуур, кэлэр көлүөнэбэ тиэрдэр киһи личноһа.
4. Тулалыыр эйгэтин харыстыыр, айылҕа сокуонун тутуһар дыиннээх сахалыы өйдөөх-санаалаах киьи.

Туһаныллыбыт литература:

1. Мин-оҕобун. Мин -киһибин. Мин-гражданиммын. Е.П.Чехордуна, Н.И.Филиппова, Н.П.Карпова.- Дьокуускай, 2007.
2. Киһитийи сэхэнэ. Е.П.Чехордуна.-Дь., 2006.
3. Киһи дьон-сэргэ ортотугар.-Дь., 1979.
4. Культура народа саха. К.Д.Уткин.-Я., 1998.
5. Культура семейного воспитания народов Севера: прошлое и настоящее. Я., 1993.
6. Төрүт култуура. Г.С.Попова-Санаайа.-Дь, 2007.
7. Ыал үтүө үгэһин удьуордааһын. Е.П.Чехордуна. – Дь.2006.
8. Этнопедагогика нерусских народов Сибири и Дальнего Востока.-Я., 1979.
9. Этнопедагогика. Г.Н. Волков.-Чебоксары, 1974.